

Тема IX АНТРОПОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Що таке людина? А скоріше – що є Я? Це питання з давніх-давен хвилює як окремих осіб, так і цілу плеяду визначних представників людства.

1. Людина – вінець Божого творіння і образ Божий

Майже кожен філософ пов'язував сутність людини з тією чи іншою ознакою. Так, Арістотель вважав, що людина – це політична істота, яка реалізує себе лише в державі. Фома Аквінський наголошував на божественній сутності людини. Вона – істота, в якій поєднана душа і тіло, знаходиться між світом тварин і ангелів. Р.Декарт вважав людину істотою мислячою: “Мислю – значить існую”. За Ж.Ламетрі, людина – це машина, яка має двигун й інші механізми. Г.Гегель вважав її духовною істотою, яка створена світовим розумом задля власного самопізнання. Для Й.Фіхте – людина, насамперед, діяльна істота. Л.Фейєрбах вбачав у людині природну істоту, в основі якої лежить любовне ставлення до ближнього.

I.Кант все своє життя витратив на з'ясування цієї проблеми. Він поставив такі чотири запитання: Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу надіятись? Що є людина? Із перших трьох відповідей, як висновок, узагальнюючий їх, є відповідь на четверте запитання: Яким є місце людини в світі та призначення її? Людина, для Канта, – це істота, яка підкоряється природним законам і умоглядному світу, яка підпорядковує себе закону розуму і живе за морально-етичними настановами. Умоглядний світ – це сукупність “речей самих по собі”, якими і є розумні істоти, Людина, за I.Кантом, є одночасно і чуттєвою, і мислячою істотою.

Згідно думок К.Маркса, сутність людини визначається сукупністю суспільних відносин, а відтак вона є лише гвинтиком великого державного механізму. В якийсь момент людина може стати й творцем історії. Це відбудеться, коли вона скасує відчуження, пов'язане з певними різновидами власності й поверне свою справжню сутність.

Місце людини в світі по-різному тлумачиться представниками основних філософських напрямків. Суб'єктивний ідеалізм закупорює людину в її внутрішньому світі, відриває її від об'єктивних основ буття, зводить її життя до довільного впорядкування комплексу відчуттів. Матеріалізм виходить з визнання об'єктивної реальності. Об'єктивний ідеалізм розглядає людину як особливе, головне творіння Бога, яке повинне повернути в його лоно відпалий від нього гріховний матеріальний світ. Дуалісти ж визнають подвійність людини, яка існує в реальностях, що не можуть бути зведені одна до одної.

Дещо по-іншому підходять до вирішення цього питання представники богослов'я та теоретики різноманітних релігійних течій. Звернімося до Біблії. “І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку, створив їх. І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: “Плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на Землі” (Бут. 1:26-28).

Відтак, згідно іудаїзму і християнству, людина створена за образом і подобою Божою. Образ Бога в людині є найважливішою рисою людини. Подібно до Бога, вона може своєю волею змінювати навколишнє середовище. Їй дана влада господарювати на Землі. Людина є вінцем творіння. Із створенням людини завершується процес творіння, після чого Бог взагалі відходить від своїх справ. Він уже не творив більше досконалих істот. Чим же людина відрізняється від інших істот, також створених Богом? “І створив Господь Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, – і стала людина живою душею” (Бут. 2:7).

В цьому уривку ми бачимо засвідчення двоїстої природи людини – тілесної і божественної (духовної). Тобто тілесно вона, так само як і всі інші істоти на Землі, створена “із праху земного”, а духовно – подібна Богові.

В п'ятому розділі біблійної книги Буття також говориться про створення людини, але тут цей акт творіння відноситься вже до початків людської історії. “Оце книга нащадків Адамових. Того дня, як створив Бог людину, Він її вчинив на подобу Божу. Чоловіком і жінкою Він їх створив, і поблагословив їх. І того дня, як були вони створені, назвав Він їхнє ймення: Людина” (Бут. 5:1-2).

Ідею зв'язку людини як з природою, так і з Богом дуже чітко визначив святий Іван Дамаскін (VIII ст.). В “Точному викладі православної віри” він пише: “Із видимого й невидимого ества Бог своїми руками створив людину за образом Своім і подібністю. Із землі він утворив тіло, а душу, розумом обдаровану, надав людині своїм духуванням. І це ми називаємо образом Божим. Слово “за образом” означає силу розуму й силу свободи, слово “за подібністю” фіксує уподібнення людини Богу в добродійництві, наскільки це є можливим”.

Означене питання також розглядає Григорій Ніський – один із Отців Церкви. Для нього Бог – цар і володар всього суцього. Вирішивши створити людину, він повинен був зробити її саме царем, тобто володарем над всіма істотами. Царю ж необхідні два атрибути: по-перше – воля, незалежність від зовнішніх впливів; а по-друге, – щоб було над ким володарювати. Відтак Бог і наділяє людину розумом й свободою, тобто здатністю відрізнити добро від зла і діяти відповідно до своєї волі. Це і є сутність людини, образ Божий в ній. А для того, щоб вона була царем у світі, який складається із тілесних речей та різних живих істот, Бог дає їй тіло і душу, які пов'язують людину з природою.

Поступово із соціально-економічним розвитком людства і зростанням

знання про людину, погляди богословів з цієї проблеми починають змінюватися. Це пов'язано з тим, що ідеї Бога й ідеї людини, як творіння Божого, поступово витісняються із свідомості наших сучасників природничими та суспільними науками.

Теологи-модерністи в розумінні людини починають відштовхуватись не стільки від біблійних тлумачень, скільки від осмислення внутрішнього світу людини, активності її мислення, спілкування з собі подібними.

Відомий католицький теолог К.Ранер зображує людину вже як активного суб'єкта діяльності, творця культури, як історичну особу і водночас глибоко віруючу істоту. Людина для нього – це істота, яка постійно еволюціонує, насамперед в системі відносин з іншими особистостями, яка постійно змінюється і розвивається. Це – істота, яка здатна не тільки до перетворення навколишнього середовища, а й до самоперетворення, самовдосконалення.

Надто велику увагу К.Ранер приділяв науково-технічній революції, яка, з одного боку, може значно полегшити життя людини, звільнивши її від рутинної праці, а з іншого, – може призвести до створення засобів маніпулювання людиною і використання її у відповідності до тих чи інших інтересів. Це пов'язано з тим, що, на його думку, технічне вдосконалення в сучасному суспільстві не супроводжується моральним вдосконаленням, а різні технічні і психофармакологічні засоби взагалі можуть привести до зменшення, а то й знищення критичності моральної свідомості.

Засуджуючи маніпулювання людиною, католицький теолог ставить під сумнів саму можливість прогресивного перетворення людиною своєї соціальної сутності без божественної допомоги їй в цьому. Тому, пропонуючи максимально враховувати характеристики соціального й історичного в існуванні людини, К.Ранер вважає основою пізнання людини пошук якоїсь її таємничої сутності, що перебуває за межею досвіду, природничих і суспільних наук.

Сутність людини знаходить себе в здатності містичного осягнення буття. Природничі і суспільні науки, філософія можуть тільки підвести до “тайни” людини, а саму “тайну” вона повинна внутрішньо осягнути. Кожна людина, за К.Ранером, істота, яка здатна до містичного богоспілкування. Сутність людини – “слухання слова Божого”.

Подібні погляди висловлює також німецький теолог В.Панненберг, який обстоює ідею “відкритості людини світові”. Відкритість світові – це здатність в пізнанні і практиці виходити за всі можливі межі Всесвіту, тобто “відкритість Богові”. Водночас людина історична за своєю сутністю. Вона обмежена своїм минулим, але зорієнтована в майбутнє. У своїй праці “Що таке людина” (1962 р.) В.Панненберг пише: “Людина історична за своєю сутністю. Історія життя кожної людини знаходить особливе керівництво збоку Бога...Це – ланцюжок випадковостей, скоріше, окремі ланки божественного керівництва, які складають конкретний зміст кожного життя. Історичність людини ґрунтується на відкритості

її сутності Богу”¹.

Своєрідну трактовку цієї проблеми має й німецький богослов Юрген Мольтман – основоположник теології революції. Він говорить, що всі люди перебувають в стражданні, яке з’явилося внаслідок гріховної сутності самої людини, її прагнення до зла. Гріх породив відчуження людини від її божественної сутності. Зовнішні ж умови існування тільки відображають цю гріховну сутність людини.

Експлуатація, гноблення, відчуження, руйнування природи і внутрішній відчай складають сьогодні те замкнуте коло, в якому люди тягнуть одне одного і свій світ до смерті, зазначає теолог. Проте шляхом подолання економічного і політичного гніту не можна змінити людину. Історичний процес звільнення, який дає людині можливість вільного вибору, уявляється теологу процесом, який має таємниче джерело – майбутнє, в основі якого лежить віра в надісторичну й позабуттєву істоту – Бога, яка тільки й може дати повне, насамперед внутрішнє, звільнення людини. “Свобода як завершений процес звільнення, – твердить Ю.Мольтман, – стає для християнської надії есхатологічною метою нового творіння Божого”².

Поляризація соціально-політичних сил у світі призводить і до поляризації в сфері богословських наук. В цей час розвивається радикальна богословська антропологія, типовим представником якої є німецький теолог Д.Зелле, яка намагається провести повну “деміфологізацію” християнського вчення про Бога і людину, гріх і спасіння. Д.Зелле зокрема відзначає, що західна теологія проповідує “антропологічний песимізм”, який наділяє людину всім дурним і не бачить у ній нічого хорошого. Християнська антропологія була використана для виправдання і відтворення несправедливості, що виявилось в потуранні гріховній сутності людини і задоволенні її зростаючих потреб.

Традиційній християнській антропології прихильники “теології звільнення” протипоставили розуміння людини як соціальної й історично-творчої істоти, яка прагне до свободи, справедливості і солідарності, до перетворення суспільних відносин. Вони вважають, що цей ідеал був проголошений ще раннім християнством. На їхню думку, людина в Біблії постає не як певна сутність, а як сукупність відносин. “Нас краще визначити через наші відносини..., – пише Д.Зелле. – Наша сутність є живим відношенням до інших, які ґрунтуються на взаємній допомозі й живляться елементарною потребою в комунікації”³.

Німецький теолог проголошує повне зведення божественного до людського, що виражається в її концепції “нетейстичного теїзму”. “Бог”, – твердить вона, – це не понадбуттєва сила, яка існує в деякому іншому світі і яка

¹ Pannenberg W. Was ist der Mensch. – Gottingen, 1976. – S.10.

² Див.: Никонов К.И. Современная христианская антропология. – М., 1983. – С. 85, 93

³ Цит. за: Никонов К.И. Религиозные концепции человека. – М., 1986. – С. 28.

проникає в наш світ ззовні. Бог – це любов. Справедливість. Але не в тому сенсі, як розуміють його класичні богослови. Бог – це ще не досягнутий людством ідеальний стан”. Вірити в Бога, згідно Д.Зелле, означає “приймати і стверджувати самого себе як цілісність”. “Ми можемо реалізувати Бога як гуманізм чи знищити його, – пише вона. – Ми використовуємо слово Бог з тим, щоб виразити в ньому ще не досягнуту цілісність нашого світу”.⁴

Різновидом радикальної богословської антропології є так звана “феміністична теологія”. Найбільш активні її представниці виступають за “гінеоцентричне” (те, що ставить в центр жінку) витлумачення міфу про створення людини. З їх точки зору, Адам створений із грубого матеріалу (праху земного), а жінка – із високоорганізованої матерії, попередньо уже обробленої Богом (ребром Адама). Відтак саме вона і є “вінцем творіння”. Помірні прихильники цієї течії вимагають переглянути “андроцентричне” (що ставить в центр чоловіка) розуміння людини. Бо ж, на їхню думку, в християнській антропології чоловік розглядається як норма, а жінка – як щось гріховне, недосконале. Тому Церква досить серйозно ставиться до цього питання, хоча в тому ж католицизмі ми можемо зустріти досить поважне ставлення до жінки, що засвідчує існуючий тут навіть цілий культ Діви Марії.

Нові погляди на проблему людини висловлює французький теолог Тейяр де Шарден. Людина, згідно його вчення, як природна істота, володіючи свідомістю, стає віссю еволюції, носієм майбутнього. В людині і з допомогою людини світ дозріває до вищої досконалості – Бога. Якщо в сфері матерії спостерігається спад, то людина постійно прогресує по шляху успадкування своєї свідомості. Ця духовна лінія прогресу спрямовується до максимуму, до “точки Омеги”, яка розглядається теологом як завершення всього космічного розвитку. Людина з’єднується у Тейяра з Христом як главою людства й універсальною людиною.

Надто велику увагу проблемі людини приділяє також папа Іван Павло II. В своїй першій енцикліці “Спокуситель людини” (1979 р.) він висунув тезу: “Всі шляхи церкви ведуть до людини”. Папа проголосив людину найважливішим орієнтиром, якому повинна слідувати Церква у виконанні своєї місії.

Основною ідеєю виступів папи з проблем людини стає мотив людини в конфронтації з атеїзмом. На думку папи, атеїстичний гуманізм стає драмою культури і духовного життя теперішнього часу, породжує кризу культури. “Боротьба за новий гуманізм, на якому може ґрунтуватися розвиток третього тисячоліття, – проповідував папа у своєму виступі перед студентами в Кельнському соборі 15 листопада 1980 р., – приведе до успіху тільки в тому випадку, якщо в ній наукове знання знову вступить в живий зв’язок з істиною, відкритою людині як дар Божий”. Визнаючи важливість дослідження людини природничими і суспільними науками, Іван Павло II вимагає поставити їх на

⁴ Там само.

службу істинам віри, які проповідуються церковними діячами.

Таким чином, в сучасній богословській літературі витлумачення людини як "образу Божого" є досить різноманітним і розуміння її сутності у різних богословів дещо відрізняється. Деякі теологи вважають образ сучасної людини абсолютно незакінченим, таким, що перебуває в процесі свого постійного розвитку. На їхню думку, людина – це "шукаючий дух", який містить в своїй тілесній оболонці відразу декілька можливостей для існувань, які мають різні цінності і навіть божества. На зміну людини монотеїстичної релігії, яка має єдине походження, приходять людина нового політеїзму, істота, яка містить в собі множинність різних "душ", які мають своїх духів. Так, американський теолог Р.Лифтон заявив про відкриття ним нової специфіки людини. Людина, на його думку, останнім часом не може навіть скласти усталене розуміння самої себе. Образ свого Я у сучасної людини подібний до міфічного грецького персонажу Протея, що здатний змінюватись як завгодно. Людина подібна психічному хамелеону, який змінює свою свідомість з тим, щоб відповідати середовищу й історичній ситуації.

Деякі теологи проголосили навіть прихід "Ери нового політеїзму" і необхідність відповідного перегляду концепції людини. Так, американський богослов Д.Міллер заявив про кінець "традиційної монотеїстичної культури", яку він визначив як віру в єдиного Бога і відповідне цій вірі розуміння людини, "Новий політеїзм" є, за Д.Міллером, одним із аспектів нової культури, що незабаром наступить. В суспільстві "нового політеїзму" людина здатна буде вибирати богів, тобто різні, навіть взаємовідмінні системи цінностей, на свій розсуд жити в згоді зі своїми богами. Новий політеїзм уже проявляє себе в житті. Про це свідчить зростаючий плюралізм мислення й буття. "Ми, – пише богослов, – поклоняємося багатьом богам і богиням одночасно".

Але скільки не було б визначень і витлумачень сутності людини, завжди актуальним залишається девіз, запропонований древніми: "Пізнай самого себе".

2. Божественний промисел і свобода людини. Теодіцея і антроподіцея

Тема свободи – одна із основоположних проблем, яка пронизує всю історію розвитку філософської та релігійної думки від стародавнього світу і до наших часів. В античності над свободою панувала необхідність. Все було напередвизначене і навіть Боги підкорялися силі необхідності. Фатум, доля тяжіли над усіма.

Це найбільше проявилось в демокритовому детермінізмі, який вів до повного заперечення свободи. Цей детермінізм витікав із вчення цього грецького філософа про атоми, що є найменшими частинками, з яких складалося все буття. Вони рухалися в порожнечі, будучи цілковито підпорядкованими необхідності.

Але вже в Епікура виникає ідея самочинного відхилення атома. Оскільки і людина була побудована з атомів, то й вона отримувала мінімум свободи.

У філософії середньовіччя свобода людини виявлялася в тому, що вона могла вільно вибирати гріхи і в такий спосіб відходити від Бога, втрачаючи свою душу. У філософії Нового часу розуміння свободи мало механістичний характер. Так, для Т.Гоббса, свобода – це відсутність примусу. В класичній німецькій філософії свобода пов'язана насамперед із внутрішнім світом людини. Для І.Канта – людина істота “подвійного підпорядкування”. Як у явищ, що належать до чуттєвого світу, дії людини жорстко зумовлені. Проте, як “річ у собі”, вона такій зумовленості не підвладна. На думку Ж.-П.Сартра, людина взагалі приречена на свободу. Вона закинута в цей жорстокий, грубий і позбавлений будь-якого сенсу світ і мусить шукати в ньому сенс і щось творити, щоб позбавити його абсурду.

В релігійній і богословській літературі знаходимо інше тлумачення свободи людини. Зокрема це ми віднаходимо вже в Біблії. Як ми знаємо, Бог створив чоловіка і жінку вільними і дарував їм можливість насолоджуватись життям в райському саду й керувати іншими Божими творіннями. Єдине, що їм було заборонено, – це зривати плоди з дерева пізнання добра і зла. Але через деякий час вони не стрималися, знехтували заборону Бога, за що й були вигнані ним з раю. Це й був прояв першої свободи в історії людства.

Ще до людини були істоти, які також проявили свою волю. Як ми знаємо, спочатку Бог створив світ безтілесних духів, які відрізнялися за своєю силою. Один із них, самий вищий, загордився, не устояв в істині й сам захотів стати рівним Богові. За це він був відлучений Богом від себе і позбавлений свого імені, яке включало в себе також ім'я Боже. Тому до нього були застосовані назви: “Сатана”, тобто суперник, і “Диявол”, тобто той, хто розділяє. Коли ж була створена людина, якій належало було зійти на висоту єднання з Творцем, то диявол поставив собі за мету зруйнувати задум Бога і знищити людину шляхом введення її в гріх із відкиданням Бога.

Що ж таке свобода? Свободу частіше всього розглядають як здатність до внутрішнього самовизначення. Останнє залежить від багатьох факторів – генетичних і соціальних, але повністю вона ними не визначається, інакше була б повна напередвизначеність і ніякої свободи, а відтак і пов'язаних з нею вчинків людей, направлених на добро чи зло. Це робить свободу найбільш загадковою якістю людини, яку важко визначити. На думку православного богослова В.Н.Лосського, Бог, створюючи людину, йшов на ризик, оскільки свобода передбачає й можливість відмови від нього з боку людини. Але без свободи людина не могла б бути людиною в повному розумінні цього слова, а була б просто високоорганізованим запрограмованим автоматом. Бог, створюючи людину вільною і розумною, не хоче насильного врятування її. Людині дано все для того, щоб вона могла усвідомити своє місце в світі, повірити Богу, відповісти

на його любов (яка найбільш повно проявилася в тому, що Бог віддав сина свого заради людей), побудувати все своє життя відповідно до свого призначення і прагнення до життя вічного.

На думку богословів, таємниця людської свободи розкривається не в її визначеннях, а в слідуванні за Христом, в якому збігається свобода й істина: “Де Дух Господній, там свобода” (2 Кор. 3:17); “Пізнайте істину і вона зробить вас вільними” (Ін. 8:32); “Я є шлях, і істина, і життя” (Ін. 14:6). Таким чином, справжня свобода не є просто потенційною можливістю вибору, а його повною реалізацією. Істинна свобода, як дар Божий, може бути пов’язана тільки з добром, з виконанням заповідей Христових.

Поряд з поняттям свободи в богословській літературі часто зустрічається термін “божественний промисел”. Звернімося до Катехізису, де читаємо: “Промисел Божий – це постійна дія всемогутності, премудрості і благодаті Божої, якою Бог зберігає буття і сили всього створеного, направляє їх до благих цілей, всякому добру сприяє, а створене через віддалення від добра зло присікає чи виправляє й повертає до добрих намірів”.⁵ Божественний промисел може бути як звичайним, так і надзвичайним. Перший проявляється там, де Божі задуми реалізуються за природними законами. Надзвичайний промисел діє там, де Бог проявляє свою особливу силу, яка перевищує закони природи і зорієнтована на досягнення вищих моральних цілей в житті світу. Такими діями надзвичайного промислу є різні чудеса, описання яких ми зустрічаємо в Священному Писанні.

Промисел Божий розповсюджується на все існуюче в світі, на велике й мале, на світ видимий і невидимий, на загальні світові події і на часткові прояви буття й життя, на весь рід людський і на кожную людину окремо. Особливо виразно відображається промисел Божий і любов Бога до людей в Нагірній проповіді Христа (Мт 6:26-32).

Отці Церкви вчили, що світ існує тільки тому, що зберігається Богом. Так, за словами Августина Блаженного “все перестало б існувати, якби Бог позбавив його своєї прихильності”. Наявні у світі явища руйнування і смерті не заперечують існування Божого промислу, бо ж його мета – не збереження світу в незмінному вигляді. Все тварне не може існувати вічно, але певна істота чи ряд істот продовжують життя до часу, поки того вимагає, відповідно до законів Бога, побудова світу.

Чи не заперечує ідея промислу Божого вчення про свободу людини? Якщо все в світі підпорядковане цьому промислу, то ніякої волі в людини немає, тоді вона тільки сліпо підкоряється настановам Бога. Ця думка досить чітко простежується в деяких протестантських вченнях. Так, кальвінізм цілком підпорядковує людину божественному передвизначенню. Згідно цього вчення, людина сама через свою гріховну природу взагалі не може врятуватись, навіть

⁵ Катехизис. – К., 1991. – С. 53.

тоді, коли вона вірить в Бога і чинить добрі справи. Якщо Бог вибрав людину для спасіння, то вона його досягне обов'язково. Людина повинна бути “вмістилищем волі Божої”, відмовитись від своєї свободи й підпорядковуватися Божественним планам. Визначає все не воля і дії окремих людей, а милосердя могутнього і всесильного Бога. Доля кожного перевіряється результатами праці, навчання, фінансовими чи сімейними успіхами. Це й визначає життєву позицію віруючого (догмат мирського призначення).

Відтак, якщо у людини спостерігаються успіхи у всіх сферах життя, то це означає, що вона вибрана Богом для спасіння. Якщо ж цього немає, то вона приречена до загибелі. Вчення про напередвизначеність деякі протестантські теологи довели до крайнощів. Так, лютеранський богослов Флаціус висунув навіть тезу про те, що першорідний гріх є субстанцією людини. Щоб пом'якшити цю позицію, соратник Лютера Меланхтон намагався пояснити взаємодію Божої і людської волі за допомогою принципу взаємодоповнюваності. Свободна воля, за Меланктоном, – це можливість людини звернутись до Благодаті.

Серед реформаційних концепцій людини зустрічалися також вчення, які не заперечували здатність людської природи до самовдосконалення. Таким, зокрема, було вчення засновника секти квакерів Роксея про “внутрішнє світло”, яке міститься в душі кожної людини і відкриває їй можливість досягнення самовдосконалення. Швейцарський реформатор У.Цвінглі заперечував безпосередньо дію першорідного гріха, бо ж Христос своєю мученицькою смертю вже спокутав його. Людина може врятуватись тільки через віру і завдяки дарованій Богом Благодаті.

Голландський богослов Я.Арміцій взагалі відкидав кальвіністську напередвизначеність і наділяв людину свободою волі. Він зазначав, що людина має свободу волі і може досягти спасіння саме власною вірою, подолавши своєю волею першорідний гріх. Його вчення перекликається з такою ранньохристиянською течією як пелагіанство. Воно вчить, що першорідний гріх не зруйнував природу людини, а тому спасіння досягається не стільки за допомогою Божої благодаті, а отже і церкви, скільки завдяки власним зусиллям особи, її волі, свободі вибору. У зв'язку з цим церковне хрещення розглядається не як акт, що очищає від гріха і відроджує душу до прийняття благодаті, а лише як засіб прилучення віруючого до громади. За це пелагіанство було оголошено ерессю, а його прибічники переслідувалися.

Розуміння свободи волі людини в католицькому і протестантському витлумаченнях значно відрізняються. Основу католицької концепції людини складає вчення Фоми Аквінського. Він зазначає, що головна відмінність людини від інших творінь Божих у володінні нематеріальною розумною душею і свободою волі. Це дозволяє їй робити вільний вибір між добром і злом. Відтак свобода волі виявляє себе через пізнання розумом, яке є властивістю душі. Душа ж володіє можливостями пізнання двох родів: чуттєвого пізнання одиничних

речей у відчуттях та інтелектуального, яке розкриває сутності.

Людина у своєму виборі між добром і злом може покладатися тільки на інтелект, а відтак її праведна чи гріховна поведінка завжди інтелектуально вмотивована. Але можливості людського розуму обмежені. Він не здатен пізнавати субстанційні сутності, які доступні тільки розумові Бога. “Пізнання самого субстанційного буття, – вважає Аквінат, – властиве лише інтелекту Бога і перевищує можливості будь-якого створеного ним інтелекту”. Таким чином, свобода волі стає досить відносною, бо ж людський розум обмежується вірою і залежить від Бога.

Протестантизм базується на інших релігійно-філософських традиціях. В основу його віроповчальної системи було покладене вчення Августина, джерелом якого є платонізм. Вихідним принципом його концепції є уява про душу як духовну субстанцію, що не залежить від тіла і становить сутність людини. Божественні істини тут осягаються не розумом, а тільки вірою, в основі якої лежить вихідний вольовий акт. Ірраціональна віра за часом передує розумінню, знанню, мисленню. Тому вільна воля людини заснована не на розумінні, а на почуттях, які є виразом емоційної і душевної належності до Бога. Людський розум здатний до пізнання лише тоді, коли він просякнутий світлом Божим.

Сама ж людина без Божественної душі – це німіч, слабкість, ніщо. Все, чим вона володіє, подароване їй Богом. Ідея божественної напередвизначеності досить чітко представлена у Августина. У нього людська душа знаходиться в прямій залежності від Бога. Душа за допомогою почуттів сприймає моральні й релігійні поняття. Пізнання небесних речей здійснюється через небесне світло, тобто Бога, який освітлює внутрішній світ людини.

З проблемою свободи людини і божественного напередвизначення перекликається проблема виправдання зла, якою займається теодіцея. Це – релігійно-філософське вчення, яке ставить за мету довести, що наявність у світі зла не суперечить уявленню про Бога як втіленню абсолютного добра. Скоріше всього у всіх неподобствах світу винна сама людина як Боже творіння, що має свободну волю. Саме вона вибирає між добром чи злом. Вона подеколи орієнтується на дисгармонію і хаос, що й призводить до поширення зла на планеті. Саме тут теодіцея переходить в антроподіцею.

Антроподіцея – богословська і філософська проблема, яка виникає із суперечності між ідеєю боговстановленості світопорядку і наявності у ньому дисгармонії й зла, відповідальність за які покладається на людину. Багато сучасних теологів, зокрема православних, вважають неможливою побудову раціональної теодіцеї й антроподіцеї. Вони вдаються до їх містичного обґрунтування. З точки зору цих богословів, Христос – боголюдина є єдиною можливістю теодіцеї й антроподіцеї. Втілившись у людину, Бог, за їхніми поглядами, виправдав світ, а своєю голгофською жертвою сам взяв участь у теодіцеї світу, в людських стражданнях.

Поняття теодіцея було введено німецьким філософом Г.Лейбніцем в книзі під такою ж назвою. В основі його вчення лежить таке поняття як монада – проста субстанція, ідеальне начало речей. Найвищою монадою є Бог. Проблема свободи у Г.Лейбніца пов'язана з рівнем духовного розвитку монади. Вона реально стає можливою за умови, що у монади з'являється здатність до самосвідомості. Лише тоді вона стає суб'єктом, а необхідність і детермінованість її діяльності переходять у свободу. Найвищим рівнем свободи характеризується діяльність Бога. Він має абсолютну свободу, але й “воля Бога не може бути довільною”, тобто Бог не може діяти всупереч своїй власній природі. За своєю природою він завжди прагне до кращого, бо ж його воля детермінована моральною необхідністю.

Таке розуміння свободи розкривається Г.Лейбніцем в його концепції про можливу множинність світів. Згідно з нею, існує багато світів. Вони з однаковою необхідністю мисляться Богом, але він вибирає лише один з них. З логічної точки зору цей вибір має довільний характер, оскільки світи ці повністю рівні, але підстави такого кроку мають моральний гатунок. У своєму виборі Бог керується законом благодаті, тобто прагне до максимуму реальності або ж до найвищої досконалості. Керуючись цим законом, з багатьох можливих світів Бог обирає і творить найкращий. Звідки випливає відомий висновок Лейбніца, що ми живемо у “найкращому” із світів.⁶ Найкращим він є у тому розумінні, що Бог для творення цього універсуму віднайшов найкращий план, такий, що поєднує у собі найбільше розмаїття водночас із найбільшим порядком. Як і кожна духовна істота, людина у своїй діяльності керується законом благодаті. Вона прагне до власного блага. Саме в цьому й полягає її природа. Рівень свободи людини залежить від рівня її духовного розвитку, рівня її свідомості, а можливість вільного вибору залежить від її пізнання. Таким чином зло, за Лейбніцем, це просто відсутність добра. Воно пов'язане з низьким рівнем духовного розвитку людини і аж ніяк не створене Богом. Людина сама його створює через свою недосконалість, нерозуміння нею законів гармонійного розвитку світу.

Проблему теодіцеї активно розробляв також російський релігійний філософ В.Соловйов. В основі його вчення лежить ідея всеєдності. Людина, повчав він, повинна насамперед поєднатися зі своїм божественним началом і стати боголюдиною. “Людство, з'єднане зі своїм божественним началом у Христі, є Церквою – живим тілом божественного Логоса, втіленого, тобто історично відтвореного, в боголюдській особистості Ісуса Христа.”⁷

Внаслідок такого поєднання, за Соловйовим, виникає істинне людське суспільство, яке складається тільки із вільних особистостей. Цілісність людської

⁶ Лейбниц Г.В. Теодицея // Соч. В 4-х т. – Т. 1. – М., 1982. – С. 634.

⁷ Соловьев В. На пути к истинной философии // Собрание сочинений. В 3-х т. – Т.3. – М., 1999. – С. 347.

особистості вимагає безумовної свободи, але ця безумовна свобода не може належати людині поза Богом, бо ж вона належить тільки боголюдству.

В.Соловйов, крім того, розробив концепцію аготодіцеї (виправдання добра). Згідно з нею, Бог створив світ благим і настановив людину творити тільки добро. Це нібито закладене в глибинах її сутності. Але Бог водночас наділив людину також і свободою волі, а тому вона може відпадати від накреслень Божих і сама обирати собі гріховний шлях. Відтак добро вона творить за своєю природою, а зло є результатом її свободної волі.

Проте в більшості теологічних систем та філософських вчень зло є неминучим супутником добра, допущеним Богом засобом для підтримки сумління серед грішників або ж випробуванням для людей, щоб зміцнити їхню релігійну віру. Згадаймо принагідно хоча б Авраама, від якого Бог зажадав, щоб він приніс йому в жертву свого єдиного сина. І Авраам уже збирався це зробити, але Бог зупинив його, в такий спосіб перевіряючи його віру.

3. Сенс буття людини у світі. Вчення про спокуту і спасіння

Сенсбуттєва проблема – одна з основоположних проблем людства, з якою зустрічається віч-на-віч кожна окрема людина на тому чи іншому етапі свого життя. Рано чи пізно кожному з нас доводиться шукати відповідь на це вічне питання. Деякі люди відповідь знаходять в тому, що за своєю сутністю є глибоко індивідуальним. Кожна окрема людина сама повинна знайти відповідь на нього. Адже можна шукати його ціле життя, але так і не знайти, а можна досягнути за кілька миттєвостей. Скільки жило людей на землі, стільки існувало й існує відповідей на нього.

В філософській та релігієзнавчій літературі існує безліч різноманітних підходів до вирішення цієї проблеми. Розглянемо деякі з них. Найбільш поширеним є підхід, який стисло охарактеризував відомий вчений А.Ейнштейн: “Сенс життя, яким би коротким і ризикованим воно не було, можна знайти в служінні суспільству”.⁸ Тільки суспільна людина вносить у навколишній світ начала смислу, добра, краси, поза її практичною діяльністю природа і буття загалом безтямні і пусті. Все, що є у світі, вся дійсність підлягають людському осмисленню і мають саме той смисл, який люди об’єктивно в них вкладають. Що ж стосується власного індивідуального буття людини, то гарантією його осмисленості постають інтереси суспільства та прийдешніх поколінь: передаючи їм результати своєї матеріальної і духовної діяльності, індивід засвідчує цим, що існував не даремно і забезпечує собі єдино можливу форму виходу за часові межі свого існування.

⁸ Ейнштейн А. Физика и реальность. – М., 1965. – С. 339.

Відтак сенс життя людини полягає в праці на благо суспільства та у створенні духовних і матеріальних результатів свого перебування на Землі. Як говорять в народі, людина недаремно прожила своє життя, якщо посадила дерево, збудувала будинок та виховала дитину. Але такий підхід є дуже загальним за своєю сутністю. Звичайно, можна любити суспільство, працювати на його благо, але людина так влаштована, що вона не може однаково любити всіх. Це – дуже рідкий дар, справжнє покликання людської душі, яке було у видатних педагогів, лікарів, духовних діячів. Людина насамперед любить найближчих і найрідніших для неї людей. Згадаймо велику материнську любов. Мати заради порятунку своїх дітей здатна до самопожертви. Тому для багатьох людей сенс буття насамперед у любові до своїх рідних та близьких.

Для багатьох людей сенс життя пов'язаний з досягненням якоїсь мети, з реалізацією тих чи інших цінностей. Тому так важливо знаходити навколо себе, в самому реальному бутті такі неповторні конкретні цінності, заради яких варто жити: бути здатним сприймати те, що є як самоцінність. Такі цінності, як добро, істина, краса, повинні лежати в основі будь-якої людської діяльності. Звичайно, можна поставити собі мету й активно прагнути її досягти, але важливим є й те, яким шляхом це буде здійснюватися: чи шляхом знищення всього, що заважає її досягненню, а чи ж навпаки – намаганням знайти компроміс і прагненням до взаємодопомоги в реалізації мети.

Тут потрібно згадати також творчість видатного австрійського психолога В.Франкла, який виділив три основні пласти цінностей, що вносять смисл в індивідуальне буття людини. А саме – цінності творчості, переживання й відношення. Перші з них необов'язково пов'язані з якимись високими, визначними справами. Найзвичайніша, найпересічніша людина може розглядати свою діяльність (навіть надто звичайну) як важливу для себе і для інших людей та вносити в неї елемент творчості. Що ж стосується людей власне творчої вдачі, то ми нерідко бачимо, як саме усвідомлення ними свого задуму, своєї мети, яку, крім них не зміг би реалізувати ніхто, формує для них сенс життя і творчості в найскрутніших обставинах.

Цінності переживання, за В.Франклом, пов'язані насамперед із тими почуттями, які виникають в особистості під час її спілкування з творами мистецтва, з навколишнім світом. Сюди можна також віднести й релігійні переживання. Причетність до цінностей високого порядку, які відкриваються нам саме завдяки такому контактові зі світом, безперечно наповнює душу людини новим духовним змістом. Особливо це стосується переживань любові, симпатії, співчуття до інших людей.

І нарешті, коли людина потрапляє у досить скрутне становище, її буття перестає бути продуктивним і багатим на переживання. У нас, за Франклом, залишається ще один клас смислоутворюючих цінностей – ціннісні відношення, передусім відношення саме до того, що обмежує наше життя і його можливості. А

це – обов'язок, доля, смерть, страждання. Ставлення до подібних фатальних чинників життя по-новому висвітлює духовні обрії останнього, окреслює справжні масштаби нашої людяності, нашу душевну глибину. Зокрема віч-на-віч зі смертю найбільш повно висвітлюється той зміст, який ми вкладали в своє власне життя. І саме тоді ми усвідомлюємо ту просту істину, що життя – це великий дарунок і що перед Буттям, Вічністю, Богом ми несемо велику відповідальність за те, як ми його використовуємо.

Тут ми підходимо безпосередньо до релігійного тлумачення сенсобуттєвої проблеми, бо ж саме богослов'я намагається дати відповіді на основні, глибинні питання: що є буття? що є людина? в чому сенс її життя?

Філософською основою формування теологічних уявлень про людину і сенс її життя послужили ранні ідеалістичні теорії, які пов'язують людину з “абсолютною Свідомістю”, “світовим розумом”, “Абсолютом” (Сократ, Платон, стоїки). Сократ вважав сутністю людини її внутрішній світ і душу. Платон визнавав сенс людського існування у злитті людини з Абсолютом, Богом й переході її до позабуттєвого, понадчуттєвого світу, світу “чистих ідей”.

Витлумачення процесу злиття “світового сенсу” з Богом завершується у Філона Александрійського, який ідеалістичні положення грецьких філософів пов'язав із догматами Святого Писання (природжена гріховність людини, вчення про покаєння і спокуту, спасіння та інші). Людина, як зазначають теологи, була створена за образом і подобою Божою. Її головне завдання чітко визначив сам Господь – розмножуватися, наповнювати Землю і володіти нею й всім, що на ній є.

Водночас він створив для людини помічника, але оскільки серед тварин не знайшлося нікого подібного до неї, то “вчинив Господь Бог, що на Адама спав міцний сон, – і заснув він. І Він узяв одне з ребер його, і тілом закрив його місце. І перетворив Господь Бог те ребро, що взяв із Адама, на жінку, і привів її до Адама. І промовив Адам: “Оце тепер вона – кість від костей моїх, і тіло від тіла мого. Вона чоловіковою буде зватися, бо взята вона з чоловіка” (Бут. 1:21-23). І жили вони в благодатному стані, райському блаженстві, поки не вчинили першорідний гріх, за що й були вигнані з раю і приречені на страждання і заробляння хліба в поті чола свого на землі.

Але Бог, який був не тільки справедливим, а й милостивим, послав на землю Сина свого – Ісуса Христа, який своїм жертвним подвигом, мученицькою смертю і воскресінням позбавив людство від прокляття й смерті, що тяжіли над ним з часів гріхопадіння Адама та Єви. Ця жертва примирила Бога з людьми і відкрила їм шлях до спасіння, який лежить через подолання гріха та відродження особи, що може відбутись завдяки її примиренню з Богом.

В католицизмі і православ'ї спасіння вважається можливим лише за сприяння Церкви та звершення віруючими добрих справ. Протестантизм не визнає посередницьку рятівну роль Церкви і висуває принцип особистого

виправдання вірою.

Теологія Єднання пов'язує спасіння із створенням істинної сім'ї, яку нібито не створили через своє гріхопадіння Адам і Єва, і не зміг створити через непорозуміння зі своїми сучасниками Ісус Христос.

Мартін Лютер – яскравий представник протестантизму – твердить, що людина повинна прагнути до врятування своєї душі через глибоку особисту віру, яка безпосередньо дарується їй Богом. Ніякого священства, ніяких зовнішніх атрибутів, ікон, спеціальної обрядовості та й самої Церкви для спасіння не потрібно. Єдиним авторитетом у питаннях віри протестантизмом було визнане Священне писання, яке міг вільно тлумачити кожний віруючий.

Досить цікаві погляди щодо спасіння мав також і Жан Кальвін. Він відзначав, що ще до створення людства Бог визначив долю людей: одним – рай, іншим – пекло. А відтак ніякі зусилля людей, ніякі добрі справи не зможуть змінити Божого вироку. Накреслення Бога людям не відомі, але вони все ж можуть здогадуватись про свою долю, виходячи з того, як складається їхнє земне життя: професійна діяльність кожного є “Боже приречення”. І якщо людина в цій діяльності досягає великих успіхів, то це означає, що вона обрана для спасіння.

Сучасні богослови значну увагу також приділяють соціальним проблемам буття людини. Людина, зауважують вони, може бути врятована завдяки своїй вірі, але вона повинна жити й активно діяти також і в суспільстві. М.Олісницький зазначає: “Людина повинна жити і діяти не тільки безпосередньо в релігійній сфері, а й у сім'ї, спілкуванні, громадській сфері, у державі; всюди вона повинна жити й представляти себе моральною істотою”.⁹ Професор богослов'я Н.Заболоцький твердить: “Повнота життя віруючого впливає із його прагнення до спасіння, але вона водночас полягає й в солідарності зі всім людським родом, повній участі у всіх справах життя людства, служінні йому, співробітництві з ним”.¹⁰

Головне призначення людини, на думку богословів, полягає не в соціальній самореалізації, а в прагненні до Бога, в Богоуподібненні. “Призначенням людини є Богоуподібнення, висока любов і справжня свобода – духовне життя. Тільки той, хто прагне до стягання Духу Святого і до Богоспілкування, може бути досконалим”.¹¹ Людина повинна прагнути до здобуття високих духовних благ.

Головною цінністю, яку Бог залишив людям, є досягнення царства небесного, оскільки всі земні блага були поставлені на другий план і мають підпорядковане становище. Земне життя розглядається як швидкоплинне і тимчасове. Події реального, земного життя визначають характер посмертного життя людини. “Земне життя визначає життя майбутнє, оскільки царство Боже

⁹ Олесницький М.А. Из системы христианского нравоучения. – К., 1896. – С. 482.

¹⁰ Журн. Моск. патриархии. – 1983. – № 1. – С. 63.

¹¹ Журн. Моск. патриархии. – 1982. – № 3. – С. 47.

створюється в душі людини, яка є на Землі”.¹²

Таким чином, основні вимоги християнства до людини – це слідування за Христом, виконання його святих заповідей, перебування в любові божественній, відхід від всього злого і гріховного. Все це є шлях життя до життя вічного. Шлях смерті – потурання хтивим прагненням тіла, нехтування закону Божого, окам’яніння серця, рабське служіння гріху. Веде він до відчуження від джерела життя і до вічної гибелі.

Роздуми про сенс життя ми можемо зустріти ще в Старозаповітній книзі Екклізіаста, де висловлено думку, що всі блага й цілі життя, до яких прагне людина, позбавлені сенсу, що все в житті – “це марнота та ловлення вітру” (Екл. 2:17). Тільки Бог і віра в нього може надати сенс людському існуванню.

“Прислуховуючись до Божественного слова, християнин пізнає Божу волю, переймається сенсом та метою людського Буття”.¹³ Людина повинна жити по вірі. Саме ця віра перетворює її і все, що навколо неї. Людина, почавши жити за вірою, відразу відчує, як розширюються межі її життя, і як земне наповнюється глибоким духовним змістом, а саме життя набуває нового сенсу.

Представники католицької теології також засвідчують прагнення віруючого до Бога. Згідно з французьким католицьким теологом Г.Марселем, сенс життя людини як “мікрокосму” полягає не в земному оречевленні, а в тому, щоб злитися зі своєю космічною першоосновою – Богом, пізнання якого може бути тільки глибоко інтуїтивним, містичним.

Подібні погляди має також і Фома Аквінський. Людина, за його вченням, складається із божественної, безсмертної душі, через яку вона безпосередньо співвідноситься з Богом, і смертного тіла, яке поневоле душу. Кінцевою метою і сенсом існування людини є її прагнення до Бога – ідеалу і завершеного вияву всього існуючого.

В протестантизмі філософія людини і розглянуті в її контексті питання про сенс людського існування пов’язані з ім’ям С.К’еркегора. На ірраціональній системі цього датського філософа своєрідно позначилися ідеї А.Шопенгауера та філософські погляди Ф.Шелінга. Віра витлумачується С.К’еркегором як суб’єктивне переживання особистості, незалежне від логіки та соціальної дійсності. В центр своєї філософії він ставить особистість як неповторну унікальність з глибоким емоційним світом. Людина, для К’еркегора, має бути усамітненою від світу і споглядати Бога у своїх переживаннях. З тим, щоб запобігти розчиненню Бога в переживаннях індивідууму, філософ вводить тези про гріховність людини і її вільний вибір, обмежуючи водночас цю свободу божественною напередвизначеністю. Через свої емоційно-вольові акти, на думку філософа, особистість стає співпричасною до Бога, вступає в безпосередній

¹² Журн. Моск. патриархии. – 1986. – № 9. – С. 42.

¹³ Журн. Моск. Патриархии. – 1983. – № 6. – С. 46.

зв'язок з ним. Самоусвідомлюючи свою гріховність, страждаючи та перебуваючи в постійному страху, особистість пізнає велич Бога й свою нікчемність. І тільки в такий спосіб людина може осягнути свою істинну сутність, бо ж відношення до Бога – це те, що робить людину людиною.

Релігійно-філософська антропологія К'єркегора мала значний вплив на ідейні течії в протестантизмі. В дусі його традиції будується й релігійно-філософська система Е.Брунера, який твердить, що пізнання людини і сенс її життя можливі тільки на основі одкровення Бога. Зорієнтовує свою філософську систему на людину також і П.Тілліх. На його думку, сутність людини в її екзистенційних проявах треба “пережити” й “зрозуміти”. Філософ вважав, що поняття Бога слід розкривати в єдності іманентного та трансцендентного, відшукуючи його в “глибинах буття” світу й людини.

Досить цікаві погляди на проблему людини і сенсу її буття дав також засновник концепції християнського еволюціонізму Тейяр де Шарден. В своїй системі мислитель прагне поєднати релігійні та наукові погляди. Людина, на його думку, – це результат досить тривалого шляху еволюції хребетних. Але людина – це не тільки істота біологічна, а й розумна. Завдяки цьому стає можливим формування в масштабах землі єдиного людства і створення “розумної сфери землі”.

Призначення людини насамперед в тому, щоб вона прагнула до об'єднання людства, а це можливо лише за двох умов. По-перше, людина повинна усвідомлювати той факт, що людство перебуває в потоці еволюції і необхідно всіляко сприяти цьому процесу. По-друге, людина повинна активізувати свою свідомість із себе самої під впливом вищого джерела рефлексії, тобто Бога, який втілює в нас віру в існування понадбуття. Організація наукових досліджень у масштабах планети, метою яких повинна стати насамперед сама людина і об'єднання науки й релігії – саме ці фактори повинні забезпечити об'єднання людства як конвергенцію в дусі, яка закінчиться злиттям душ в “точці Омеги”. Вона виконує роль космічного, еволюційного Христа, який є рухомою силою і метою, межею еволюції. Творення розглядається не як одномоментний акт. Воно ототожнюється з процесом еволюції. Відповідно цьому “втілення” витлумачується Тейяром як фізична присутність Христа.

Таким чином, основним моментом, який простежується в більшості богословських течій, є тема знаходження шляхів вирішення сенсбуттєвої проблеми людини через її віру. В Євангелії від Матвія читаємо: “Хто душу свою зберегає, той погубить її, хто ж за Мене погубить душу свою, – той знайде її” (Мт 10:39). “За мене”, тобто заради Бога – ось перспектива абсолютної конечності, абсолютного зникнення в небутті. Тільки той, хто її прийме, силою Божественної благодаті здобуде життя вічне.

Контрольні завдання і запитання

1. Як розуміли сутність людини представники філософської думки?
2. Розкрийте зміст теорії походження людини з релігійної точки зору.
3. Що таке свобода в філософському та релігійному розумінні?
4. В чому сенс буття людини як вищого служіння Богу?

Тематика рефератів

1. Свобода людини як сутнісно людська риса.
2. Людина як культурно-історичний феномен.
3. Теорія теодицеї: вчення і розвиток.
4. Проблема сенсу буття: філософське і релігійне осмислення.
5. Релігійна антропологія: минуле і сучасне.

Рекомендована література

1. Pannenberg W. Was ist der Mensch. – Cottingen, 1976.
2. Кимелев Ю.А. Современная буржуазная философско-религиозная антропология. – М., 1985.
3. Мартинетти Дж. Человек. Бог. Вселенная. – Москва-Милан, 1991.
4. Никонов К.И. Современная христианская антропология (Опыт философского критического анализа). – М., 1983.
5. Философская антропология XX в. – М., 1989.